

Milen Alempijević

TOČAK, NEBO, ZEMLJA. I GITARA

Džango Renart, 1910-1953.

*Uvek će biti dobrih gitarista, ali
nikada još jedan Džango.*
Stefan Grapeli

U vreme kada je Džango Renart bio u zenitu muzičkog uspeha i slave, 30-ih i 40-ih godina prošlog veka, niko nije koristio ime *ciganski džez* za muziku koju je on svirao. Bio je to, jednostavno, džez koji je svirao Ciganin sa gitarom.¹ U ranim danima pre nego što je ova vrsta džeza dobila ime, Džango nije bio ni jedini Ciganin koji ga je svirao; među mnogima, bila su tu i čuvena braća Fere, Žozef zvani „Baro“, Etjen „Saran“, Žan „Matlo“ i njihov rođak Šarl-Alen „Šalen“. Jednom prilikom Matlo Fere je rekao da bi ovaj žanr džeza trebalo jednostavno zvati „Džangova muzika“. S druge strane, Matlo je verovao da bi se ciganski džez pojavio i da Džango nije odsvirao ni jednu jedinu notu; svi elementi su bili tu i samo su čekali na vrhunske izvođače kakvi su bili, recimo, on i njegova braća. Ipak, da li bi sve bilo isto da nije bilo Džanga?

Dolazak

Cigani lutaju Francuskom još od početka XV veka. A početkom XX veka, francuski zakon nalagao im je da ime iz krštenice bude uneto u *antropometrijski karton* koji je ujedno bio i putna isprava pred žandarmerijom i carinicima, jer, Cigani su bili neprestano u pokretu. Na jednom od tih beskrajnih putovanja, rođen je i Džango, 23. januara 1910. godine u brabantskoj varošici Liberši, od oca Žana-Ežena Vajsa i majke Lorans „Negro“ Renart. Po imenu iz njegove belgijske krštenice – Žan – retko ko ga je znao. Cigani su svojoj deci davali imena koja su opisivala neke crte njihovih karaktera: Baro (veliki, ili, češće, prvorođeni), Grofo (plemeniti), Zuna (sunce), Čanga (senka). Neka imena su imena totemskih životinja, Niglo (jež) ili Bero (medved), a devojkice su nosile imena biljaka, Fajola (ljubičica) ili Draka (loza). Uobičajeni nadimci bili su Čavo, Čavolo ili Čokolo (dečko; sin) i Čaj (devojčica; kćer).

Za svog prvorođenog sina Lorans i Žan-Ežen odabrali su jedinstveno, čak i Ciganima vrlo neobično ime: Džango. To je, u stvari, glagol u prvom licu, i na ciganskom znači: *budim se*. Ime je nagovestilo čudesnu sudbinu dečaka. Na svoje ime Džango je bio beskrajno ponosan.

¹ Pokušavajući da 70-ih godina opiše jedinstvenost ove muzike, njenu istoriju i nasleđe, gitarista Fransis-Alfred Merman prvi je upotrebio naziv *jazz tsigne*. Kasnije, u Francuskoj se pojavio naziv *jazz manouche* i *jazz gitan*. Ime je došlo, dakle, gotovo dve decenije posle Džangove smrti, 1953. godine.

Van gradskih zidina Pariza onog vremena prostirala se široka oblast ničije zemlje koju su zvali „zona“ (La Zone), a one koji su je naseljavali ili na proputovanju boravili u njoj, „zonari“. Ovdje, u blatu, prljavštini i nemaštini, zajedno su bivstvovali prosjaci i ubogi, kotlokrpe i secikese, prodavci rabljenih stvari na buvljim pijacama, i, naravno, Cigani. Tu se u jednom trenutku zaustavila i zaprega Džangovih roditelja. Na granici dva sveta, jedno uzbudljivo detinjstvo je bilo na pomolu.

Okruženje

Među Džangovim prvim muzičkim herojima bili su svirač bendža Ogist „Gusti“ Mala, za koga su govorili da je bio toliko vešt muzikant da se činilo da ima po šest prstiju na svakoj ruci, i Žan „Pulet“ Kastro koji je na scenu doneo novi način sviranja gitare sa jasnim uticajem flamenka.

Prateći harmonikaša, italijanskog Ciganina Vetezea Gverina, Džango je zaronio u opskurni svet plesnih dvorana u kojima su se održavali mizet balovi (*bals musette*). Tu su se okupljale razne fele, od mornara i vojnika, preko radnika i begunaca od zakona, do kurvi i njihovih svodnika. Već sa dvanaest godina, Džango je počeo da zarađuje novac kao muzičar. Ove igranke najavljivane su na noćnim ulicama velikim neonskim reklamama, „crvenim kao krv“, kako ih je opisao slavni fotograf Brasaj. Sala je bilo puno, u Belvilu, Menilmontanu, na Trgu Italija, na keju Grenel, u udaljenim prigradskim oblastima poput Montreja i Por d Klinjankura... Mizet je bio mešavina muzičkih tradicija koje su stigle u Pariz zajedno sa doseljenicima: kozarske tugovanke i gajde iz Overnje, italijanska harmonika, operetske muzičke teme, paso dobre, tango, valcer... Cigani koji su svirali u ovim orkestrima su ove egzotične muzičke smeše dodatno začinjavali svojim tamnim molskim akordima, živopisnim ukrasima i virtuoznim izvedbama.

Od 1922. do 1928. *bals musette* bili su Džangova muzička škola. Svirao je svoju bendžo gitaru uz Gverina, potom u orkestrima drugih čuvenih harmonikaša: Freda Gardonija, Morisa Aleksandera, Žana Vesada i drugih. Osim muzike, mladog gitaristu su počele da zanimaju i devojke; počeo je da se viđa sa četnaestogodišnjom ciganskom lepticom Sofijom Irmom Cigler kojoj su njeni rumeni obrazi zavredeli nadimak „La Ginj“ (La Guigne) ili „Nagin“ (Naguine), po divljoj trešnji iz francuskih šuma. Ipak, Džango se oženio drugom, Florinom „Belom“ Mejer.

U noći 2. novembra 1928. godine, tek što se Džango vratio sa nastupa u poznatoj dvorani „La Java“, jedna sveća je umalo izazvala tragediju. Njegov karavan se zapalio i on je jedva izneo živu glavu. Zastrašujuće opekotine su ga zamalo ostavile bez noge, a vatra je unakazila njegovu levu šaku: mali i domali prst ostali su zgrčeni poput kandži. Bilo mu je potrebno više od godinu i po dana da se oporavi, ali, jake volje, uporan, uspeo je da ne samo da se povрати već i da uzme instrument u ruke. Prilagođavajući se novoj situaciji, smišljao je nove forme akorda, arpeđa, novi način sviranja. Tokom osamnaestomesečne rekonvalescencije, Džango je doživeo još jednu neprijatnost. Verovatno preplašena pomišlju na to da će Džango ostati bogalj i da s njim nema budućnosti, Bela ga je napustila. Otišla je i sa sobom povelala njihovog sina Lusona. Ali, kad je Džango izašao iz bolnice, neko je ipak bio tu da ga sačeka: Nagin. Sa ovom ženom deliće dobro i zlo celog svog veka i ona će biti ta koja će mu pružati podršku, utehu i toplinu doma, kad god mu je to bilo potrebno.

Kvintet

Prvi ulazak u studio za snimanje desio se 1928. godine, u dva navrata, sa harmonikašem Žanom Vesadom. Mladi gitarista je bio vrlo nadahnut što ne treba da čudi ako se zna da je još 1926. godine u restoranu „L'Abbey de Thélème“ na trgu Pigal po prvi put čuo džez, pravi američki džez, na nastupu sastava „Novelty Jazz Band“, Bilija Arnolda. Snažno, glasno, divlje. Džango je bio impresioniran, najviše činjenicom da su Arnoldovi muzičari *improvizovali*, što je mizet anatemisao.

Bilo je to u Tulonu u stanu slikara-boema Emila Savitrija kada je ponovo čuo muziku koja ga ja opet opčinila kao i onda kada je slušao Arnoldov orkestar. Savitri je Džangu i njegovom bratu Žozefu „Nin-Ninu“, koji je svirao sa njim gde god je bilo posla, pustio ploče Djuka Elingtona, Luja Armstronga i dueta violiniste Džoa Venutija i gitariste Edija Lenga. Džango je bio istinski zadivljen.

Nastavio je da svira u plesnim orkestrima, i tu i tamo u svoje deonice ubacivao po nešto od onoga što je zapamtio sa američkih ploča, sve do sudbonosnog susreta u hotelu „Kle-ridž“ na Šanzelizeu, 1934. godine. Parižanin Stefan Grapeli bio je još jedan zaljubljenik u džez, koji je svoju novu strast spoznao sasvim slučajno: jednom je pritisnuo pogrešno dugme na džuboksu i umesto željene kompozicije začula se numera *Stumbling* benda „Jazz Kings“ Luisa Mičela koja je mladog violinistu okrenula naglavce. I tako, dobro poznata priča kaže: jednog dana Grapeli je u garderobi za muzičare menjao žicu na svojoj violini i kada je hteo da proba zvuk učinio je to svirajući neke američke džez melodije. Prepoznajući ih, Džango se u trenu nadovezao, a ubrzo će u ovaj neočekivani sešn uskočiti gitaristi Nin-Nin i Rože Šapu i basista Luj Vola, pa je nadahnuti duet još bolje zazvučao kao kvintet.

Pitanje je, naravno, da li bi od ovog muzičkog prijateljstva bilo nešto više da nije bilo grupe entuzijasta koja ga je podržala i motivisala na dalji rad, prepoznajući u njemu nešto zaista novo i sveže. Pod imenom „Univerzitetski džez klub“ počeli su da rade 1931. godine, da bi u jesen 1932. postali „Hot Club de France“. Klub je vodio strogi propovednik džeza, autokrata Ig Panasje, a uz njega su bili čovek koji je o radiju znao sve, Žak Biro; vredni sekretar Pjer Nuri, i neumorni i posvećeni organizator Šarl Delone.² Oni su organizovali nastupe američkih muzičara i objavljivali publikaciju „Jazz Hot“, prvi magazin u svetu u potpunosti posvećen džezu. Sa ovim ljudima kao podrškom, Džango i Grapeli stekli su pozornicu, publiku i ime. Postali su Kvintet Hot Kluba Francuske.

Trebalo je ovaj sastav i snimiti i prvi pokušaj je načinjen oktobra 1934. godine u kući „Odeon“, tada poznatoj po mizet pločama. Brže su izašli nego što su ušli; džez žičanog kvinteta je za ljude iz „Odeona“ bio previše *modernistički*. To nije obeshrabilo članove Hot Kluba. Znali su da je Džango čudesna ličnost i da je i njegova muzika takva. Žak Biro je rekao: „Mi sada znamo da je Pariz dobio velikog improvizatora! Štaviše, bogatstvo invencije nastavlja se u ritmovima njegovih pratilaca. Dodaću i to da je Renart šarmantan momak, koji izgleda da živi svoj život kao

² Sin poznatih likovnih umetnika Robera i Sonje Terk Delone, Anri Pjer Šarl Delone, u svet džez je ušao uz ploče Dželi Rola Mortona i Djuka Elingtona koje je njegov otac odbacio jer ta muzika nije bila po njegovom ukusu. Delone je u Džangu video novu nadu francuskog džez i svojski se trudio da ga promoviše, pa je Džango mogao da računa na Delonea kao na svog nezvaničnog menadžera. Više od četiri decenije Šarl Delone je bio najveći francuski ambasador džez.

nepredvidljivu fantaziju koja prosvetljuje i njegova sola. Procenite i sami: odabrao je da živi u svom karavanu koji mu dopušta da vidi celu zemlju ne napuštajući svoj dom”³

Najzad, 27.12.1934. godine, Nuri je isposlovaio ugovor sa etiketom „Ultraphone“ koja je bila poznata po pločama ciganske muzike, ali je nameravala da krene i sa snimcima džeza (idealna kombinacija za Džanga i Kvintet!). Na prvoj ploči našle su se i četiri numere američkog džeza, među njima i *Dinah* koju je Džango čuo sa Armstrongove ploče. Kvintet ju je odsvirao sa toliko radosti i muzičke energije da je ona najbolje odslikavala duh ovog sastava i iscrtila smernice za budućnost.

Ig Panasje, u svojoj knjizi *Jedanaest godina džeza, 1927-1938* beleži impresiju o Džangu koji u studiju sluša sopstvene probne snimke: „Džangova provala radosti posle slušanja nekih od svojih muzičkih fraza nije samo zato što je osećao ponos, niti zato što je bio uobražen. Džango je slušao kao da se radilo o drugom muzičaru – on nije znao da je sposoban za tako nešto, bio je iskreno iznenađen kada bi čuo ono što je odsvirao. A svirao je bez plana; to je dolazilo iz neke nepoznate oblasti njegove podsvesti. Dok je slušao, smejao se i stalno ponavljao svoj omiljeni izraz: ‘Oh, ma mer!’“⁴ (Majko moja!, *prim. M. A.*).

Bez obzira na to koliko je članovima Kvinteta njihova muzika dobro zvučala, publike još uvek nije bilo dovoljno. Za većinu ljubitelja džeza podrazumevalo se da muzičari budu crnci, sa limenim duvačkim instrumentima, sa klavirom i bubnjevima u ritam sekciji. Izgleda da je malo koga zanimao kvintet sastavljen od Cigana i belih muzičara, koji uz to sviraju žičane instrumente. Kvintet je postojao prvenstveno na pločama, jer koncerti, turneje, pa čak ni angažmani u Parizu duži od jedne večeri, nisu bili na vidiku. Članovi Kvinteta su zarađivali svirajući kao prateći muzičari u drugim orkestrima.

Hot Klub Francuske nastavio je da bude usamljena podrška Kvintetu. Šarl Delone je organizovao koncerte američkih džez muzičara (Edi Saut, Fredi Tejlor, pevačica Una Me Karlajl i drugi), najavljujući i nastupe Kvinteta na tim koncertima kao da su zvezde istog ranga. Kvintet je postigao lep uspeh prateći Kolmena Hokinsa u februaru 1935. godine, ali je koncert, iako muzička atrakcija, finansijski posmatrano bio fijasko.

Godina koja je označila prekretnicu bila je 1937. Delone i Hot Klub osnovali su sopstvenu etiketu, „Swing“. Počelo je sa ugovaranjima dugoročnijih angažmana u Parizu, a interesovanje prestižne etikete iz Engleske „His Master’s Voice“ doprinelo je da, malo po malo, Džango i Kvintet postanu sve traženiji. Džango i Grapeli postali su zvezde najpre u Velikoj Britaniji. Engleski časopis „Melody Maker“ ih je pozvao na promo koncert i snimanje za etiketu „Decca“ u januaru i februaru 1938. godine. Zahvaljujući impresariju Luu Grejdu, krenuli su na turneju po Engleskoj i Škotskoj.

Dve pesme iz ovog perioda jasno su pokazivale sve Džangove sposobnosti kao kompozitora i izvođača. *Minor Swing* (snimljena za Deloneovu etiketu, 1937) i *Bolero* (1939. godine, licencno za pariski ogranak „La vois de som Maître“). Tokom 1938. i 1939. grupa je proputovala Skandinaviju, i kasnije, 1939. godine, opet Veliku Britaniju. Između turneja njihovi nastupi u Parizu postali su prava atrakcija, a njihove ploče su se preštapavale širom sveta.

³ Charles Delaunay, *Django Reinhardt*, Ashley Mark Publishing Company, UK, 1981, str. 30.

⁴ Michael Dregni with Alain Antonietto and Anne Legrand, *Django Reinhardt and the illustrated history of gypsy jazz*, Speck Press, USA, 2006, str. 54.

San nije dugo trajao. Kad su Britanci objavili rat Hitlerovoj Nemačkoj u septembru 1939. godine Kvintet je bio usred engleske turneje. Džango i ciganski deo benda odmah je upućen natrag u Francusku. Stefan Grapeli je ostao u Engleskoj. Govorilo se da bi do ovog rastanka došlo i da nije bilo rata. Grapeli je tvrdio: „Mislim da bih sada radije svirao i sa slabijim muzičarima i imao svoj mir nego i dalje bio u Džangovom majmunskom poslu.“⁵ Moglo bi se reći i da je Grapeli – dao otkaz. On i Džango su bili prijatelji, ali je bilo i trenutaka kada se nisu podnosili, a ovaj je antagonizam davao začudnu energiju nekima od najčuvenijih izvođenja Kvinteta.

Zlatno doba

„Bilo šta što počinje sa Elingtonom, završava se sa pokušajem ubistva Firera!“ Ovo su reči SS-šturmban firera Gestapoa na saslušanju mladih ljubitelja swinga u Hamburgu, jula 1944. godine. Vrlo ilustrativan primer stava nacista prema džezu (kakav je uostalom bio i prema drugim „nepodobnim“ umetnostima, žigosanim kao „degenerisane“). Propagandi plakat iz tog vremena prikazuje kreaturu majmunskog lica koja bi trebalo da predstavlja crnca, sa mindušom u uhu i elegantnim cilindrom na glavi, koji duva u saksofon, a na reveru smokinga nosi Davidovu zvezdu.

Ironijom sudbine, II svetski rat označio je zlatnu eru swinga u Parizu. Grad svetlosti privlačio je nemačke oficire i vojnike koji su tu tražili (i pronalazili) zabavu i opuštanje. U ritmu džeza, naravno. Dok je, s jedne strane, oficijelna propagandna mašina Trećeg rajha novu muziku nazivala „Niggerjazz“ i „Jazzbazilus“, proglašavajući je „kulturnim boljševizmom“, noćni život je cvetao, a Džangova muzika je preko noći postala popularna i među okupatorima.⁶ Umesto Grapelija koji je ostao u Londonu, Džango je, nadahnut muzikom Benija Gudmena, pronašao zamenu, i u sastavu se ubrzo obreo klarinetista Iber Rosten. Grupa je dobila i bubnjara i sada je to bio istinski hot sastav koji je 1940. godine dobio ime „Nouveau Quintette du Hot Club de France“.

A swing postaje prava pomama. Pojavljuju se grupe mladih obožavalaca koji sebe nazivaju „zazui“ (*les zazous*; simpatičan pokušaj fonetske transkripcije sket pevanja Keba Kalođeja, *prim. M. A.*). Oni masovno posećuju nastupe u organizaciji Hot Kluba Francuske, u cipelama na visokim štiklama, u kicoškim odelima i šeširima, duge kose (neki mladići su nosili i brčiće *à la Džango*). Swing je bio motorna snaga njihovog bunta koji je bio usmeren prema svima koji vladaju, da li su to bili Nemci ili Viši režim ili sopstveni roditelji, manje je bilo važno. „Zazui“ su krstarili okupiranim Parizom, a Hot Klub uveliko je „regrutovao“ članove i među nemačkim vojnicima...

Džangov orkestar, svakako, nije bio jedini koji je svirao ratnih godina. Džangov rođeni brat Žozef „Nin-Nin“ imao je sopstveni sastav. Džangov prijatelj, saksofonista Aliks Kom-

⁵ *Ibid*, str. 62.

⁶ Stara krilatica, *Panem et circenem*, bila je opet na delu. Mada, trebalo je udovoljiti i stanovitim formama, za šta su se postarali cenzori promenivši imena nekim džez standardima, pa je tako, *St. Louis Blues* postao *La tristesse de Saint Louis*, *Honeysuckle Rose* je dobila ime *La rose de Chèvrefeuille*, *Sweet Sue* je preimenovana u *Ma chère Susanne*... (Mike Zwerin, *Swing under the Nazis*, Cooper Square Press, USA, 2000, str. 145).

bel, vodio je popularni big bend „Jazz de Paris“. Saran Fere, odlični gitarista koji se, za razliku od mnogih, nije ustezao da svira svoja sola pred Džangom, uspešno je vodio svoj „Swing Quintette de Paris“. Još jedan mladić poreklom iz „Zone“, daleke i opasne periferije Pariza, kretao je kao vunderkind Džangovim stazama: Žak Male, zvani „Planina“ (Motagne; nadimak je dobio ne zbog visine i snage, već po nedosežnim vrhovima svog gitariističkog umeća). Sa violinistom, Jevrejnom poljskog porekla, Leom Slabijakom, vodio je „Swing Quintette“. Samo dve godine pošto je 1942. pristigao u Pariz, lagodan život prepun strasti, poroka i neumerenosti svih vrsta zapečatio je karijeru, ali i okončao život ovog „dečka koji je obećavao“.

Početak rata nastala je jedna od kompozicija koja je obesmrtila svog autora. Predivnu, jedinstvenu *Nuages* (Oblaci) mnogi su doživljavali kao alternativnu himnu ratnog Pariza, pa ju je na zahtev publike na koncertu u dvorani „Salle Pleyell“ Džango svirao tri puta zaredom. Prodana je u 100000 kopija.

Dok je aprila 1942. nastupao sa orkestrom Stena Brandersa u Briselu, Džango je snimio i duete sa pijanistom Ivonom de Brijem. Zanimljivo je da na dva od četiri takva snimka Džango najpre svira violinu, a potom gitaru. Iz ratnih je godina, takođe, i priča o Džangovom snu u kome je on u velikom zamku u gustoj šumi i svira neku čudesnu kompoziciju na orguljama. Džango je pokušao da tu muziku uz pomoć gitare, zviždeći i pevajući pretoči u note uz pomoć klarinetiste iz njegovog sastava Žerara Leveka. Simfonija *Manoir de mes rêves* (Dvorac mojih snova) nikada nije izvedena, ali džez komad u koji je pretočena, pod istim naslovom, još je jedna od Džangovih velikih melodija.

Rat je 1943. i u Parizu pokazao svoje pravo lice. Francuska glada je jer se hrana šalje nemačkim vojnicima na frontovima. Repa, razvodnjeno vino, kafa od cikoriije, bili su svakodnevnica. Prema nekim izvorima, Džango je imao prijatelje u ciganskim bandama koje su harale crnim tržištem. Oni su mu nabavljali hranu,⁷ cigarete i dragocene žice za gitaru.

Jednog dana Džangu je kao velikoj zvezdi stigao uljudan poziv iz nemačke Komande da krene na gostovanje u Nemačku (drugi muzičari su po *naređenju* svirali po nemačkim kabareima). Džango je odlagao koliko je mogao i smeo, a kad je i za njega poziv postao naređenje, pokušao je u jesen 1943. godine da iz gradića Tonon-le-ban, zajedno sa trudnom Nagin i majkom Lorans, prebegne u Švajcarsku. Uhapšen je, i spasao se čudom, jer je oficir zadužen za njega bio džez entuzijast i kolekcionar ploča. Za sve to vreme Cigani su širom Francuske proganjani, hapšeni, imovina im je uništavana, a mnogi od njih poslani su u logore poput Buhenvalda i Aušvica odakle se nikada nisu vratili.

Jul 1943. godine, Džango i Nagin su se posle decenije i po zajedničkog života venčali. Ubrzo potom, njegov kvintet se pojavljuje u cirkusu „Médrano“. Džango je bio opčinjen svime što je izlazilo iz vidokruga njegovog jasnog poimanja, tako da je za njega cirkus bio mesto čuda. Anegdota kaže da je poželeo da se pred publikom pojavi tako što bi sišao sa svetlucave zvezde koju bi užetom spustili na scenu, ali je, preplašen (namernom) opaskom jednog muzičara da mu se to uže čini prilično „nesigurnim“, odustao u korist malog kamioneta na šinama.⁸

⁷ Za „specijalitet“ u kome su Džango i njegova družina uživali, *niglo*, koji su mu spravljali kuvari u pojedinim lokalima, dopremeni su iz okolnih šuma i – ježevi.

⁸ Ovaj motiv je iskoristio Vudi Alen u filmu „Biti najbolji“ (*Sweet and Lowdown*), u komičnoj sceni

Porodica se proširila 1944. godine: 8. juna rođen je Žan-Žak Renart koga su ponosni roditelji najpre nazvali Šijen-Šijen, da bi kasnije postao Babik. Svi zajedno spas od noćnih savezničkih bombardovanja nalazili su u dubinama metro stanice Pignal.

Amerika!

Džangova dugogodišnja neostvorena želja bio je odlazak u Ameriku. Susret sa Djukom Elingtonom 1939. godine na otvaranju novih prostorija Hot Kluba Francuske na Monmartru, bio je nadomak ostvarenja sna, ali je II svetski rat sve poremetio.

Posle oslobođenja, američki vojnici su preplavili Pariz, a oni među njima koji bez džez-a nisu mogli ni daleko od svojih kuća pohrlili su u „La Roulotte“, klub na Monmartru⁹ u kome je Džango nastupao. On je njih podsećao na dom, oni njega na veliku želju za „obećanom zemljom“.

Na turneji po Švajcarskoj, u jesen 1946. godine, Džanga je pronašao agent prestižne američke agencije „Vilijam Moris“ i preneo mu poziv od Elingtona lično, za turneju od pet sedmica po SAD. Snovi su počeli da se ostvaruju i Džango je čak prevladao i strah od letenja avionom samo da bi se što pre obreo u Njujorku. Konačno, u Ameriku je stigao 29. oktobra 1946. godine. Susret sa Elingtonom u njujorškom noćnom klubu „Aquarium“ bio je prijateljski srdačan.¹⁰

Turneja sa orkestrom Djuka Elingtona započela je 4. novembra koncertom u Klivlendu u Ohaju i „francuski džez gitarista“ bio je više nego prijatno iznenađenje za 1800 posetilaca, koncert je bio trijumfalan. Usledili su nastupi u petnaestak gradova uključujući najvažnije: dva nastupa u Njujorku, u Karnegi Holu, u drugom delu turneje. Putovanja vozom i gostovanja Džangu su bila zanimljiva,¹¹ ali je do koncerta u Njujorku bio već prilično iscrpljen. Duhom, najpre, jer zbog neznanja engleskog jezika neprestano se osećao potpuno strancem, ali više od svega nedostajala mu je porodica, dvogodišnji sin Babik.

Prvi koncert u Karnegi Holu bio je očekivani uspeh, ali je drugi bio neočekivani fiasco. Orkestar je odsvirao uvodni set bez gitariste, Elington je produžavao koliko je mogao, a onda je ustao od klavira i obratio se publici: „Iz razloga koji je van naše kontrole, čuveni gitarista Džango Renart večeras se neće pojaviti na ovoj sceni. Razočaran sam koliko i vi. Možda će on i stići pre kraja koncerta. Možda ćete još biti u mogućnosti da ga čujete. Izvinite zbog ovoga, preklinjem vas. Ludo vas volim“. Džango se sa velikim zakašnjenjem ipak pojavio i, iako nije bilo vremena za probu sa orkestrom, koncert je sa stanovišta publike ispao još i

---

kada se na sličnu vratolomiju odvažuje gitarista Emet Rej (Šon Pen).

⁹ Amerikanci su Pignal u slengu zvali „svinjac“; igra reči od *Pigalle* i *Pig Alley*.

¹⁰ Ovom susretu prisustvovao je i fotograf Vilijam Gotlib koji je ovekovečio Džanga iza scene dok svira gitaru „Levin“ Elingtonovog gitariste Freda Gaja. Časopis „Down Beat“ je na naslovnici broja koji nosi datum 18.11.1946. objavio ovu fotografiju.

¹¹ Poznata anegdota kaže da se jednom prilikom tokom turneje sa Elingtonom Džango prenerazio kad je video da muzičari iz Djukovog orkestra nose donji veš sa cvetnim dezenom. Zbunjen i postidjen, pohitao je da to javi Djuku i tek se onda zaprepastio kada je ugledao velikog vođu u sličnim gaćama, i to još šarenijim! Džango je kasnije u Njujorku kupio i sebi slične, to jest zamolio je jednog zemljaka da mu ih kupi jer je njega bilo sramota.

dobar, ali ga je kritika sasekla. Zašto je Džango zakasnio? Na prvi pogled ništa neobično, jer, slične su se stvari toliko puta ranije događale kod kuće: umesto na nastup, odlučio bi da ode na bilijar, ili bi ostao da spava, ili bi jednostavno zaboravio. Niko ne bi trebalo da zaboravi na koncert sa velikim Djukom Elingtonom i to još u Karnegi Holu, niko, pa ni ingeniozni francuski gitarista! Ali desilo se: sreo je bokstersku legendu Marsela Serdana i iznenadni susret sa zemljakom ga je toliko usrećio da je u priči sa njim izgubio pojam o vremenu. Kad je napokon shvatio da će da zakasni uleteo je u taksu, ali je vozač beskonačno dugo lutao po gradu pogrešno navigavan Džangovim očajnim engleskim jezikom...

Posle poslednjeg koncerta na turneji, u Detroitu, Džango se vratio u Njujork. Svirao je u klubu „Café Society“ na gornjem Menhetnu, a između nastupa je i sam posećivao klubove u 52. ulici, slušao najnoviju muziku.¹² U hotelskoj sobi je jedan ugao preuredio u mali slikarski studio pa je, u iščekivanju da se glasine o njegovom eventualnom odlasku na turneju sa orkestrom Tomija Dorsija obistine, provodio vreme okružen platnima i bojama. Ipak, nostalgija je uzela danak, i on se početkom februara ukrcao na brod za Francusku. Neki snovi su ostali nedosanjani: nije bilo zlatnih ugovora sa diskografskim kućama, niti su ga zvali iz Holivuda.¹³ Međutim, doneo je sa sobom nešto vrednije od para: nezaboravno iskustvo koje će ugraditi u svoju muziku.

Novi zvuk, novi čovek

Boraveći u Americi Džango je bio uronjen u muziku koju je izvodio Elingtonov orkestar, posvećen potrebi da se što bolje uklopi. Međutim, po povratku u Pariz, postao je svestan snage i mogućnosti novog zvuka, i sve je više elemenata bibapa počeo da unosi i u svoju muziku.

Mimo nadzora „velikog šefa“ Delonea, Džango je u maju 1947. godine u Belgiji snimao sa električnom gitarom u rukama sa svojim Novim kvintetom, a na snimku je zabeležen i novi repertoar inspirisan bibapom.¹⁴ Podršku u novim zamislima imao je u svom saksofonisti Iberu Folu koji je bio opčinjen, naravno, Čarlijem Parkerom.

Džango se u periodu 1949-50 bio delimično povukao sa scene. Izgleda da nije samo nostalgija to što ga je okrenulo slikanju u njujorškoj hotelskoj sobi. On je sve više osećao zasićenost muzičarskim životom. Proredivši nastupe, svoju je prikolicu preselio u udaljeno parisko predgrađe La Burž. Delone je 1949. godine organizovao međunarodni džez festival na kome je jedna od zvezda bio i Čarli Parker, pa je mislio da će pojavljivanje jednog od Džangovih idola njega sigurno ubediti da i sam nastupi. Džango je podigao madrac na kome je spavao i začuđenom Deloneu pokazao hrpu novca ispod njega, rekavši jednostavno da mu više ne treba...

¹² Džango je bio zadivljen brzinom kojom su svirali Parker i Gillespi u numeri *Salt Peanuts*. Bilo je to istinsko otkriće za njega.

¹³ U naivnoj opijenosti sobom kao zvezdom pariskog džez, na put u SAD je krenuo bez svoje gitare „Selmer“, ubeđen da će se američki graditelji potući oko toga čiji će instrument on odabrati, da će muzičari stajati u redu da bi svirali sa njim, a da velike američke diskografske kuće već umiru od želje za izdavanjem njegovih ploča. Pošto je holivudska diva Doroti Lamur imala nekoliko njegovih ploča, san se zaista činio na dohvat ruke.

¹⁴ Iste, 1947. godine, ponovo je svirao i snimao i sa svojim starim drugom, Stefanom Grapelijem, a imao je i, ispostaviće se za života jedinu, izložbu svojih likovnih radova.

Povratak na scenu usledio je u organizaciji Ibera Fola koji je i ugovorio nastup za Džangov bibap bend „Be Bop Minstrels“ u Klubu Sen Žermen, novom džez kabareu (čiji je do-bri duh bio pisac i trubač Boris Vijan) u četvrti Sen-Žermen-de-pre. Nastupi u februaru 1951. bili su senzacionalni.¹⁵

Džango se sa porodicom u jesen 1951. godine seli u seoce Samua na Seni, u blizini Fontenbloa. Tu je nastala jedan od njegovih najpoznatijih kompozicija, *Anouman*. Trago-ve Džangove inspiracije neki su tražili u imenu boga-majmuna sa zlatnim licem iz hindu religije, ali nekima je logičnije bilo tumačenje da kompozicija svoj naslov duguje Džangovom neobičnom izgovoru engleskog izraza „A New Man“ – novi čovek. Ova je kompozici-ja možda i neka vrsta zvučnog dokaza Džangove transformacije kao čoveka i kao muziča-ra. Sa takvim osećajem je iz svog malog sela gde je mirno živeo sa Nagin i Babikom, slika-jući, pecajući, uživajući u Seni, biljkama i pticama, došao u studio januara 1953. da sa Ibe-rom Folom snimi *Anouman*.

Odlazak

Veliki impresario iz SAD Norman Grenc i Džango sreli su se u martu 1953. godine u Parizu. Tada su se dogovorili za veliku JATP¹⁶ turneju na jesen. U to ime snimljena je i pro-motivna ploča *The Great Artistry of Django Reinhardt* iza koje su stali Grencova etiketa „Clef“ i francuski partner etiketa „Blue Star“ Džangovog prijatelja Edija Berklija.

Sredinom aprila iste godine Džango je svirao na koncertima u Bazelu i Ženevi. Požalio se Nagin na glavobolju i ukočenost prstiju. Nije uspela da ga nagovori da poseti lekara. Vratili se u Samua; Džango je opet bio presrećan što može da se vrati pecanju, slikanju i bezbrižnoj dokolici. U subotu 16. maja, uživao je u čaju na terasi svoje omiljene kafeterije „Auberge de L’Îlle“, a onda iznenada kolabirao. Umro je od moždanog udara istog dana. Sahrani na mesnom groblju prisustvovali su njegova porodica i mnoge kolege muzičari, prijatelji i poštovaoci. Nin-Nin je na Džangov kovčeg položio njegovu gitaru.

Manuši se plaše duhova mrtvih (*moulé*) i njihovi običaji nalažu da se posle smrti bli-žnjeg žalost iskaže tako što će spaliti pokojnikov karavan i sav njegov posed. Umesto toga, Nagin je posle Džangove smrti sa malim Babikom napustila kućicu u selu Samua i odselila se u derutni stančić na Monmartru. Kad se ukazala prilika kupila je karavan i otišla van Pa-riza. Pristupila je Evangelističkoj ciganskoj hrišćanskoj crkvi pronašavši, posle godina usa-mljenosti, svoj mir.

Džangov mlađi brat i „saborac“ sa mnogih muzičkih pozornica Žozef „Nin-Nin“ je iz dubokog poštovanja prema uspomeni svog brata ostavio gitaru. Neko vreme nije uopšte svirao, pa je za život zarađivao kao *ferailleur*, prodavac starog gvožđa. Muzici se vratio 1955. godine na čelu nove grupe. Tokom 60-ih povremeno je ulazio u studio i iza njega su ostale ploče uglavnom sa jakim muzičkim pečatom slavnog brata.

Jedna u mnoštvu neobičnih priča koje su Džanga ispratile u legendu govori o njegovom nastupu u mjuzik holu „Alhambra“ sa čuvenim cirkusom „Frateloni“. Džango je uvek imao

¹⁵ „Bila je noć, ali prosvetljujuća“, rekla je Žilijet Greko. (Michael Dregni, Alain Antonietto i Anne Legrand, *Django Reinhardt and the illustrated history of gypsy jazz*, Speck Press, USA, 2006, str. 125).

¹⁶ JATP, Džez u Fiharmoniji, pionirski poduhvat N. Grenca u muzičkoj industriji.

nosača za svoju gitaru, nekada je to bio Nin-Nin, nekada neki drugi član orkestra ili neki Ciganin iz okruženja. Kako god bilo, za nastup u „Alhambri“, taj neko zaboravio je da ponese gitaru. Jedina gitara, metalnog tela i metalnih žica, više igračka nego instrument, našla se u klovnovskom rekvizitariju. Džango je dao sve od sebe da je koliko-toliko naštimuje i počeo je da svira kao da mu je u rukama pravi „Selmer“.¹⁷ Po završetku večeri, krv iz isečenih jagodica lila je niz njegove prste, ali Džango je uspeo da muziku stvori i na klovnovskoj gitari.

Lakoća sa kojom je saopštavao svoje muzičke misli može da stvori privid da se u njegovim rukama gitara ponekad zaista pretvarala u igračku. Harmonijska raskoš i melodijska elokvencija doprineli su da njegov instrument postane „gitara sa ljudskim glasom“. Džangova virtuoznost je izazivala divljenje i među običnim slušaocima, i među muzičarima, osobito gitaristima.¹⁸ Ali nije samo vratolomni stil, to jest tehnička perfekcija, ta koja je slušaoca ostavljala i danas ostavlja bez daha. Pre svega je to Džangova neuhvatljiva muzička ideja, koja je pristizala nenajavljeno iz dubina njegovog bića iznenađujući i njega samog. Džango Renart bio je jedan od onih ljudi koje ponajbolje opisuje misao Pola Klodela o tome da je umetnik koji obraća pažnju na svoju umetnost isti kao i mesečar koji pazi na svoje noge.

Mesto u srcu i mesta na sceni

Džangov uticaj nije bio tako očit samo među gitaristima. Kada se u leto 1938. pojavio u kancelarijama Hot Kluba harmonikaš Gas Vizer i počeo da svira, bio je to jedan od onih trenutaka otkrovenja za Delonea jer je pred njim bio, kako je i sam tvrdio na stranicama magazina „Jazz Hot“, muzički fenomen u rangu Džanga Renarta. Sopstveno „otkriće“ za Delonea imalo je utoliko veću specifičnu težinu, jer on sam nikada nije bio ljubitelj harmonike. Ali, Žozef Gistav „Tatav“ Vizer, bio je nešto posebno. Ponikao je, naravno, u okruženju mizet balova, svirajući po pariskim kafeima on Montreja do Menilmontana, a prvi značajan angažman dobio je u orkestru harmonikaša Medara Ferera, „Le Clochards“, ranih 30-ih. Za vreme dok je svirao po plesnim dvoranama sve više je potpadao pod uticaj džeza, a preobrat je doneo susret sa Džangom i Nin-Ninom kada su 1934. svirali zajedno. Napustio je Medara i osnovao sopstveni sastav, 1935. godine, udruživši se sa gitaristom Pjerom „Barom“ Fereom. Njih dvojica su stvorili novi zvuk: sving mizet (*swing musette*). Poduhvat je bio nadahnut Džangovom muzikom, mada on sam sving mizet gotovo da i nije svirao. U leto 1940. godine Vizerov ansambl je snimio za Delonea jednu od najlepših kompozicija sving mizeta – *Flambée Montalbanaise*.

Sa Vizerom je počelo, ali se nije i završilo. U rukama Antonija „Tonija“ Murene ova muzika je napravila pun krug. Žorž „Žo“ Priva, još jedan majstor harmonike, balansirao je iz-

---

¹⁷ Nema sumnje, zajedno sa Džangom u istoriju je ušao i njegov instrument koji je, štaviše, postao zaštitni znak ciganskog džeza: gitara marke „Selmer“, italijanskog graditelja Marija Makaferija. Džango od 1935. počinje da svira „Modele Jazz“, sa metalnim žicama, snažnog i sonornog zvuka koji je čuao izražajnost tona. Treba reći da je Džango muzicirao i na drugim tipovima gitare, isto tako vanserijskim instrumentima koji su proslavili svoje graditelje: „Di Mauro“, Sicilijanca Antona di Maura, ili „Buzato“, još jednog Italijana u Parizu, Bernabea „Pabla“ Buzata.

¹⁸ Džango je savest svakog gitariste, tvrdi Svetolik Jakovljević na stranicama svoje knjige *Džangologija* (Nota, Knjaževac, 1983).

među „tradicije“ oličene u mizetu i „novog zvuka“; u plesnim dvoranama odvijali su se pravi dueli između orkestrara sa obe strane, a „aplauzometri“ su određivali pobjednika. „Svi su bili inspirisani Džangom Renartom“, govorio je Priva, decenijama nekrunisani kralj najveće i najčulenije dvorane mizet balova „Balajo“, „(...) kad je Džango svirao, to je kao da vas hrane šampanjcem intravenozno“.¹⁹

Iako svi manje ili više u Džangovoj senci za njegovog života, posle njegove smrti na sceni je ostalo dosta dobrih gitarista. Jedna od njih bio je i Etjen „Patot“ Buske, poznat po nastupima u klubu „Au son des guitares“ u Marseju. Na ploči iz 1960. godine, *Hommage à Django*, nalazi se Buskeova verzija Džangove kompozicije *Minor Swing*, za koju su se u svojim izvedbama odlučili mnogi potonji gitaristi. Na istoj ploči je i *Valse à Django*, lepi molski valcer *manouche*. Džango je smislio ovu kompoziciju ali je nikada nije snimio; kasnije će postati poznata pod naslovom *Montagne Sainte-Genève*.

Među imenima ove svojevrsne „druge“ generacije, nezaobilazno je i ime Pola Vidala. Zbog kosih očiju i ispupčenih jagodica koje su njegovom licu davale istočnjački izgled dobio je nadimak „Čan-Ču“. Komponovao je nekoliko izuzetnih valcera, među kojima za večnost ostaje *La Gitane*. Svirao je u Lionu gde je vodio sastav „Hot Club de Jazz de Lyon“. U Nemačkoj je svoje umeće dolazećoj generaciji prenosio violinista Šnuknak Rajnhart. Bio je Džangovih godina, a njegovi sledbenici bili su gitaristi Bobi Falta i Hanše Vajs.

Džangov sin iz prvog braka, Luson Baumgartner, i sam je bio muzičar. Jednom je i nastupio sa slavnim ocem, ali uglavnom je svirao u kafeima u periodu 1950-1960. Iza njega nije ostalo komercijalnih snimaka. Babik, Džangov drugi sin, nije imao sreće da ga otac podučava na duže staze, bio je dečak kad je Džango umro. Učio je gitaru od stričeva, Nin-Nina i Ežena Vesa. Sledeći očeve stope išao je na brojne turneje i snimao ploče modernog ciganskog džez-a, prvenstveno sa sopstvenom grupom, ali i sa Novim kvintetom Hot Kluba Francuske.

Naša muzika

U decenijama koje su usledile posle Džangove smrti, život Cigana se nepovratno promenio. „Zona“ je nestala; nepregledna ničija zemlja postala je urbanizovana gradska periferija ispresekana sistemom kružnih puteva oko Pariza. Negdašnji nomadizam država je počela zakonski da ograničava i usmerava porodične trejlere ka enklavama namenski građenim za to. Dekretom Evropske zajednice iz aprila 1981. godine van zakona je stavljen i lov na ježeve... Mnogo starih navika je nestalo, a jedino što je opstajalo bila je muzika. Međutim, stasale su generacije koje nikada nisu slušale Džanga. Njegovo nasleđe je bio na putu da nestane. Da li se umalo i time potvrdila ona izreka o Ciganima kao o ljudima koji nemaju istoriju već samo geografiju? Na sreću, zahvaljujući tehnološkim promenama, stare i zaboravljene ploče počele su da se pojavljuju na trakama za kasetofone. Ispostavilo se da su trake idealne i za kućne muzičke radionice. Novi, najmlađi Manuši, Hitani, Sinti, poželeli da sviraju Džangovu muziku, a njena lepota ponovo je bljesnula i postala amblem osvešćenog naroda.

---

¹⁹ Michael Dregni, Alain Antonietto i Anne Legrand, *Django Reinhardt and the illustrated history of gypsy jazz*, Speck Press, USA, 2006, str. 85.

Na prvom Svetskom kongresu Cigana u Londonu 1971. godine, svetu je predstavljena ciganska zastava: zlatni točak na zelenoj zemlji pod plavim nebom. Album iz 1985. godine violiniste Titija Vinterstajna *Djinee tu kowa ziro* nije više bio samo Džangova muzika. Bila je to *mare gilia*, „naša muzika“, novi muzički izraz novog pokreta za ponos i dostojanstvo Cigana.

Premda je džez izvođen na žičanim instrumentima u novom vremenu mogao zvučati zastarelo, nekoliko malih, nepoznatih etiketa se odvažilo na snimanje i objavljivanje nove generacije džipsi džez muzičara. Tako je „Jazzpoint“ snimio alžaško čudo od deteta, Birelija Lagrena i – krenulo je! Sinovi Matloa Ferea, Žan Žak „Bulu“ i Eli „Elios“ pošli su Džangovom stazom, kao i Rafael Fais, sin Luja Faisa koji je podučavao i njega i još jednog mladog gitaristu, Anžela Debara. Holandski klan Rozenberg iznedrio je briljantnog gitaristu Stohela, i još mlađeg, Džimija. Imena se ređaju: Fapi Laferten, Jorgi Lefler, Vivi Limberger... do najmlađih, Davida Renarta (Babikovog sina, a Džangovog unuka) i Dilana Baumgartnera (unuka Džangovog prvog sina Lusona). Svi oni imali su u ušima reči Matloa Ferea koje je on svojevremeno uputio sinovima, Buluu i Eliosu: „Učite od Džanga, ali ga ne kopirajte“. Zato njihova muzika i nije puki omaž, već nadgradnja u kojoj svako individualno učestvuje dodajući, kao začim, vlastitu strast i umeće. Novi talas džipsi džez plavio je Evropu; gitare su rame uz rame svirali Cigani i *gadje*, beli muzičari. „Hot Klub de Norvege“ na čelu sa gitaristom Džonom Larsenom stekao svetsku je slavu. Strast prema Džangovoj muzici preletela je i okean i žičani bendovi počeli su da niču i u Americi: „Pearl Django“ u Sijetlu, „Hot Club of San Francisco“, „Clearwater Hot Club“ u Minesoti, „Hot Club of New York“ francuskog Amerikanca Stefana Vrembela i mnogi drugi. Uticaji džipsi džez osećaju se i na našoj muzičkoj sceni, pa stoga valja pomenuti sastave „Hot Club of Belgrade“ koji vodi gitarista Branko Mačić, i „Lalatrio“, pod vođstvom gitariste Milana Lepedata.

Stara i nova hodočašća

U gradiću Le Sen Mari d la mer, na obali Sredozemnog mora, na pola puta između Monpeljea i Marseja, Cigani sa svih strana sveta od davnina se okupljaju u procesije u slavu njihove svetice Sare. Scene običaja sa ove hodočasničke fešte verno je zabeležio je i reditelj Toni Gatlif u svom filmu o muzičkoj tradiciji Cigana sveta, *Latcho drom*.

Džangov večno počivalište²⁰ još jedno je mesto susreta ciganskih muzičara iz cele Evrope i svih ostalih poštovalaca Džangove umetnosti za vreme njihovog boravka u mestašcetu Samua na Seni gde se održava tradicionalni Festival Džanga Renarta. Ove godine, u svom tridesetom izdanju, festival će biti sav u znaku proslave stogodišnjice Džangovog rođenja.

---

²⁰ Posle desetak minuta vožnje od železničke stanice u Fontenblou (i sporazumevanja sa vozačem malog šatla autobusa na neobičnom jeziku koji bi mogli nazvati i *frangleski*), obreo sam se i sam, u junu 2009. godine, u selu Samua na Seni. Na red je došlo i moje malo, lično hodočašće. Na kućici sa čijeg se balkona vidi reka, u kojoj je Džango proveo poslednje godine svog života, nalazi se spomen-ploča koja na to podseća. Jedan od retkih prolaznika, inače profesor u jednoj školi u Fontenblou, ljubazno se ponudio da me svojim automobilom odveze do lokalnog groblja. U besprekornoj tišini sunčanog jutra, proveo sam trenutke ispunjene pijetetom. Sada je to porodična grobnica u kojoj počivaju i Džangova majka Lorans, suruga Sofija Irma Cigler „Nagin“, sin iz prvog braka, Lu-son, sin iz braka sa Nagin, Babik, i Džangov dve godine mlađi brat Žozef „Nin-Nin“ Renart.